

DEMOKRASİ KAVRAMI BAĞLAMINDA ESKİ TÜRKLERDE İKTİDAR, BÜROKRASİ VE DİVAN GELENEĞİ: BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Geliş Tarihi : 02.05.2021

Doç. Dr. Kadir Caner DOĞAN¹

Kabul Tarihi : 22.06.2021

Doç. Dr. Hakan İNANKUL²

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Özet

Türkler, binlerce yıl önce devlet olma bilincine sahip olmuş, siyasal olarak toplumlar meydana getirmiş kadim bir medeniyettir. Eski Türkler, toplumsal sistemlerinin temelinde adalet, hoşgörü ve liyakat esasları üzerine kurulmuştur. Bu bağlamda da Türkler, çok eski çağlarda günümüz demokrasi kavramı ve rejimine dayalı devletler kurmuşlardır. Bu devletlerde demokrasinin örnekleri olarak görülebilecek insan hakları ve halkla ilişkiler mekanizmaları arasında meclis ve divan geleneği bulunmaktadır. Divanlar, eski Türk devletlerinin aynı zamanda siyasal merkezi konumunda bulunmuştur. Bu çalışmada demokrasi kavramı doğrultusunda eski Türklerin ve özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin divanlarının bir değerlendirilmesi yapılmak istenmektedir. Nitekim eski Türklerde demokrasinin değerlerinin işlenmesine dair önemli ipuçları vardır. Çalışmada yöntem olarak literatür taramasına dayalı betimsel bir analiz kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre; Türklerin hoşgörü, adalet ve liyakat esasları üzerine kurulu değerleri, Büyük Selçuklu Devleti'nde de İslam sentezi ile devam etmiştir. Demokrasinin temel ilkeleri olarak kabul edilen özgürlük, eşitlik, adalet ve seçim gibi değerler Selçukluların divanlar ile temel devlet felsefesini meydana getirmiştir.

Anahtar kelimeler: Demokrasi, Eski Türkler, Büyük Selçuklu, İktidar, Divan.

JEL Kodları: H7, Z13.

THE POWER, BUREAUCRACY AND DIVAN TRADITION IN THE ANCIENT TURKS IN THE CONTEXT OF THE CONCEPT OF DEMOCRACY: AN EVALUATION ON THE GREAT SELJUK STATE

Abstract

Turks are an ancient civilization that had the consciousness of being a state thousands of years ago and formed societies politically. Ancient Turks were founded on the principles of justice, tolerance and merit at the basis of social systems. In this context, Turks have established states based on the concept and regime of today's democracy in ancient times. Among the human rights and public relations mechanisms that can be seen as examples of democracy in these states are the parliament and divan tradition. The divans were also the political centers of the old Turkish states. In this study, in line with the concept of democracy, it is aimed to make an evaluation of the ancient Turks and especially the divans of the Great Seljuk State. As a matter of fact, there are important clues about the functioning of the values of democracy in the ancient Turks. A descriptive analysis based on literature review was used as a method in the study. According to the results obtained in the study; the values of the Turks based on the principles of tolerance, justice and merit continued with the synthesis of Islam in the Great Seljuk

¹ Gümüşhane Üniversitesi, İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, kadircanerdogan@gumushane.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3476-8865.

² Emniyet Genel Müdürlüğü, Özel Güvenlik Denetleme Başkanlığı, hakaninankul@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-0837-8572.

State. Values such as freedom, equality, justice and election, which are accepted as the basic principles of democracy, formed the basic state philosophy of the Seljuks with the divans.

Keywords: Democracy, Ancient Turks, Great Seljuks, Power, Divan.

JEL Codes: H7, Z13.

1. GİRİŞ

Türkler, yaklaşık olarak 2500 yıl önce siyasal organizasyon olarak devlet kurmuş ve birlikte yaşama kültürüne sahip toplumsal sistemler oluşturmuşlardır. Eski Türklerin tarihte birçok devlet kurup, devlet yıktığı görülmektedir. Ancak burada önemle belirtilmesi gereken husus, aynı siyasi kültür ve sistem çerçevesinde sadece devleti yöneten hanedanın yani siyasal iktidarın değişmesidir. Türkler, binlerce yıl içerisinde kendi kültürlerini, toplumsal yapılarını ve siyasal sistemlerini koruyarak gelecek nesillere aktarmışlardır.

Çalışma açısından önem taşıyan demokrasi kavramı ise basit olarak halkın siyasal iktidara katılma konusunda söz sahibi olduğu yani kendisini yönetme gücüne sahip olduğu bir siyasal rejimdir. Bu kavramın kökeni de binlerce yıl öncesine Antik Yunan medeniyetine dayandırılmaktadır. Demokrasi kavramı, geçen zaman içerisinde ve yaşanan toplumsal değişim sürecinde birçok farklı biçim ve anlayışa sahip olmuştur. Batı siyaset felsefesinin ve bilim düşüncesinin de temel yapı taşlarından biri demokrasidir. Günümüz modern devletlerinin temel siyasal zemini de demokrasi rejimine dayanmaktadır.

Bu çalışmada, eski Türklerin binlerce yıllık birikimi ve temel yaşayış felsefeleri bağlamında demokrasi kavramının izlerini taşıdıkları ve buna yönelik önemli uygulamalar gerçekleştirdikleri ileri sürülmektedir. Nitekim Türkler hem İslam öncesi hem de İslam sonrası kurdukları medeniyetler ile demokratik bilince sahip bir millet olarak hareket etmiştir. Çalışmanın araştırma sorusu da Büyük Selçuklu Devleti'nde divanların ve divan geleneğinin demokrasinin bazı kural ve ilkelerini meydana getirdiği ve toplumda düzeni sağlayarak siyasal iktidarın yürütülmesindeki temel mekanizma olduğu yönündedir. Çalışmanın yöntemi ise literatür taramasına dayalı betimsel bir değerlendirmedir.

Çalışmanın amacı, araştırma sorusu ve yöntemi çerçevesinde beş bölümden oluşması planlanmaktadır. Bu kapsamda birinci bölümde öz olarak demokrasi kavramı açıklanmış, ikinci bölümde eski Türklerde siyasal iktidar, bürokrasi ve toplumsal sistem ifade edilmiş, üçüncü bölümde eski Türklerde divan geleneği üzerinde durulmuş, dördüncü bölümde Büyük Selçuklu Devleti kısa siyasi tarihi, idari/sosyal örgütlenmesi ve divanları belirtilmiş ve son bölümde de demokrasi kavramı bağlamında Büyük Selçuklu Devleti divanları ile ilişki kurularak bir değerlendirme yapılmıştır.

2. DEMOKRASİ KAVRAMI

Demokrasi kavramı, demos ya da halk tarafından yönetim anlamına gelmektedir (Heywood, 2016, s. 74) ve Batı siyaset felsefesi geleneğinde Antik Yunan medeniyeti ile özdeşleştirilmektedir (Sartori, s. 161). Kelime kökeni bakımından demokrasi, belirtildiği gibi önce demos-halk ve sonra kratos-güce dayalı bir bileşiğe sahip görünmektedir (Crick, 2012, s. 21). Amerika Birleşik Devletleri'nin eski başkanlarından Abraham Lincoln, demokrasiyi "halk tarafından, halk için oluşturulan halkın siyasi yönetimi" şeklinde tanımlamıştır (Varlık ve Ören, 2003, s. 175). Nitekim demokrasi, özgür ve yarışmacı bir seçim sistemi sonrasında halkın siyasal iktidarı ele geçirdiği, denetlediği ve değiştirebildiği bir yönetim şeklidir (Can, 2019, s. 2159). Bu bakımdan, Antik Yunan'dan günümüze kadar geçen zamanda, toplulukların dönüşmesi ve bunların yerleşim alanlarının genişlemesi ile demokrasi, tarihsel gelişim

sürecinde; “doğrudan demokrasi, yarı-doğrudan demokrasi, temsili demokrasi, liberal demokrasi, sosyal ve ekonomik demokrasi ve modern demokrasi” gibi aşamalar ile ifade edilmiştir (Yılmaz ve Doğan, 2013, s. 17).

Demokrasi, modern siyasetin en karmaşık ve anlaşılması zor temel kavramlarından biridir. Bunun nedeni de yaklaşık olarak yirmi beş yüzyıl önce icat edilmiş olması ve geçen zaman içerisinde toplumsal, kurumsal ve düşünsel değişimlere bağlı olarak gelişim göstermesidir (Çınar, 2016, s. 206). Nitekim demokrasinin uzun tarihsel aşamalardan geçerek kurumsallaşması ile bazı demokrasi ilkeleri ve kurumları ortaya çıkmıştır (Beetham ve Boyle, 1998, s. 3).

Robert A. Dahl (2001, s. 89)’a göre modern bir demokrasinin ihtiyaç duyduğu siyasi kurumlar ise şunlardır:

- “Seçimle belirlenmiş memurlar,
- Özgür, adil ve sık sık yapılan seçimler,
- İfade özgürlüğü,
- Alternatif bilgilenme kaynakları,
- Kurumsal özerklik,
- Vatandaşların yönetime dahil edilmesi”.

3. ESKİ TÜRKLERDE SİYASAL İKTİDAR, BÜROKRASI VE TOPLUMSAL SİSTEM

Devlet bilincine erken tarihlerde ulaşmış olan Türkler, fetih geleneğine sahip olarak ve siyaset kurumuna büyük önem veren bir topluluk olarak tarih sahnesinde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, Türklerin benimsedikleri sosyal değerlerin fetih yapmayı, devlet kurmayı, huzur ve barış sağlamayı teşvik edici yapısı, buldukları her coğrafyalarda, istila ve sömürüye göre değil de devlet kurumunu tesis ederek düzen sağlamaya yönelmelerinde belirleyici bir faktör olmuştur (Şahin, 2005, s. 150).

Türkler, konar-göçer yaşam şekli gereğince, bu özelliklerin ve niteliklerin kendilerine kattığı mobilite ve hızlı hareket edebilme kabiliyetiyle belli bir bölgede hakimiyetini kaybettiği takdirde bozkıra çekilerek tekrar güç kazanmak için aynı bölgeye ya da başka bir bölgeye göç etmişler ve orada yeni bir devlet kurma becerisi ve başarısına hak kazanmışlardır. Nitekim *“Büyük Hun Devleti’nden sonra aynı bölgede Birinci ve İkinci Göktürk Devletinin daha sonra da Uygur Devletinin kurulmuş olması bozkıra çekilme ve yeniden toparlanma sonucu kurulan devletlere örnek olarak karşımıza çıkarken, Avrupa Hun Devleti, Selçuklular ve Osmanlı Devleti başka bir bölgeye göç ederek kurulan devletlere örnek olarak karşımıza çıkmaktadır”* (Uslu, 2009, s. 4).

3.1. Köken ve Hayat Tarzı

Eski Türkler, Orta Asya kökenli bir millettir. Bu bozkırda olağanüstü azim ve sebat göstererek, bu tabiat ve iklime kendilerini uydurmuşlar ve onun gerektirdiği karakteri de almışlardır. Daha da önemlisi Türkler, bu tabiat ve iklime uygun bir hayat kurmayı (atlı-göçebe veya konar-göçer hayat) ve burada yüksek bir medeniyet/kültür yaratmayı başarmışlardır (Koca, 2016, s. 31-32). Türklerin Orta Asya kültürü, aslında bir göçebelik kültürüdür. Göçebelik hayvancılığa dayalı bir yaşam tarzı ya da biçimi olarak çoğunlukla ilkel bir kültür biçiminde algılanmaktadır. Türklerin göçebelikleri kendi tercihleri oldukları kadar, yaşadıkları coğrafyada hayatta kalabilmelerini sağlayan önemli bir unsur olmuştur (Sığı, Ercil ve Başar, 2015, s. 22).

Eski Türkler hem İslam öncesi hem de İslam sonrası dönemlerde barışçıl geleneğe sahip bir medeniyet olarak bünyesinde tuttuğu halklara ve diğer toplumlara karşı şefkatle davranmıştır (Gökalp, 2017, s. 36; Mehmedoğlu, 2006, s. 11). Nitekim Türkler, fetihle kazandıkları toprakların güç yolu ile elde tutulamayacağını bilinciyle hareket etmişler ve “insan” kavramının önemini kavramışlardır (Bozatay, 2019, s. 4). Eski Türk toplumunda bütün faaliyetler “yardımlaşma ve yarışma” şeklinde geçmekteydi. Bu özellikleri ile eski Türk toplumu, ihtiyaç halinde birbirlerine yardım eden adeta büyük bir aile gibiydi (Koca, 2016, s. 154).

Türk milletinin devlet kurma tecrübesi, tarihin ilk dönemlerinden başlamış, aralıksız devam etmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Avrasya coğrafyasında 5000 yıllık bir tarihi süreçten yoğrularak gelen Türk kültür ve medeniyeti, bu büyük coğrafyada birçok devlet ve müessese meydana getirmiştir (Terzi, 2015, s. 20). Eski Türklerde devlet, en küçük birim olan aileden (oguş) başlamaktadır. Ailelerin birleşmesinden Urug meydana gelmiştir. Aileler veya Uruglar bir araya geldiğinde de Boy (bod) teşekkül etmektedir. Boyların birleşmesinden ise Bodun oluşmaktadır. Bodunların birleşmesi de İl (devlet)’i meydana getirmiştir (Kösoğlu, 2004, s. 25). İl, toprağı, birleşmiş halkı ve töresi ile yurdu koruyan ve milleti refah, huzur ve barış içerisinde yaşatan siyasi bir kuruluştur (Sığrı vd., 2015, s. 84). İslamiyet’le birlikte İl kelimesinin yerini bugünkü Türkçede devlet almıştır (Terzi, 2015, s. 23). Nitekim Türkler için devlet, milli varlığı her türlü tehlikeye karşı koruyan, halkı düzen ve adalet içinde yaşatan, onun maddi ve manevi bakımdan gelişmesini ve refahını sağlayan vazgeçilmez bir mekanizmadır. Yine Türklerde halk, devletin hem kurucu unsuru hem de temel unsurudur. Bir başka ifade ile halk, devletin gerçek sahibidir (Koca, 2016, s. 80-81). Türk devlet geleneğinde devamlı olarak “halk devlet için değil, devlet halk içindir” düşüncesi ve anlayışı hakimdir. Bu düşüncenin ve anlayışın sonucu olarak Türk hükümdarları, halkı iktisadi bakımdan bütünüyle refaha ulaştırmayı ve refah içinde yaşatmayı kendilerine başlıca amaç edinmişlerdir (Koca, 2016, s. 96; Bozatay, 2019, s. 14). Türkler, İslam dünyasına girmeleriyle güçlü, bağımsız ve kamu yararına dönük siyasi eylem unsurlarına dayalı yeni bir devlet ve hukuk anlayışını eski gelenekleri ile bütünleştirmişlerdir (Kösoğlu, 2004, s. 217).

Türklerin dünya medeniyet tarihinde iki hususta rol oynayacak çok önemli mirasları bulunmaktadır (Koca, 2016, s. 79):

- Anavatan Orta Asya’nın son derece elverişsiz iklim çevre şartlarının gerektirdiği “atlı-göçebe hayat tarzı”nı gerçekleştirmiş olmaları,
- Töre ve yasalara göre düzenli işleyen büyük siyasi ve idari teşkilatlar meydana getirmeleri, yani dünya politikasına yön veren büyük devletler kurumaları.

Türklerin sağlam ve değişmez hükümleri ihtiva eden hem kamu hukuku hem de özel (aile) hukukları vardı. Neredeyse bütün Türk topluluklarında gerek kamu gerekse özel hukuka dair bütün kanunlara “töre” denmekteydi. Nitekim gerek devlet gerek toplum hayatında hâkim ve geçerli olan güç unsuru töre hükümleriydi. Eski Türk toplumunda töre hükümlerine aykırı hareket edenler olursa, bunlar cezadan başka ayıplanmak ve dışlanmak gibi ağır bir manevi baskıya maruz kalmaktaydı (Koca, 2016, s. 116-117). Nitekim töre, bireylerin ve milletin hak ve hukukunu, özgürlüğünü, hükümdarın görevlerini belirleyen ve ceza hükümleri ile dikkat çeken ve yazılı olmayan prensiplerden oluşmaktaydı (Terzi, 2015, s. 26). Töre, “ahlaki, sosyal, siyasi birçok prensip koymuş, müesseseler meydana getirmiş, insanlığa kendi hakikatlerini bildirmek ve onları sükûnetle refah içinde yaşatmak amacıyla devlet gibi insanlığa en büyük faydayı getiren yüksek bir merkez müessese oluşturmuştur” (Tatar ve Tatar, 2005, s. 277). Hem hükümdarın hem de meclislerin üzerinde töre bulunmaktaydı. Ne halk ne de yönetim sisteminin herhangi bir unsurunun, çerçevesini töre kavramının belirlemiş olduğu normlar bütünüdür

dışında hareket etmesi mümkün değildi (Sığırı vd., 2015, s. 88-89). Ancak Türkler, çok büyük önem verdikleri töreyi dokunulmaz olarak görmemişler, hayat ve toplumsal şartların değişmesi ile tekrar gözden geçirmişlerdi (Bozatay, 2019, s. 47).

Eski Türk dininin merkezinde “Gök-Tanrı” inancı bulunuyordu (Koca, 2016, s. 219). Tanrı, Kut bağıışı ile Türk Kağanını hükmetme ve hükümdarlık güç ve yetkisi, yani siyasal iktidar sahibi kılmaktaydı (Koca, 2016, s. 92). Eski Türklerde siyasal iktidar, kut tabiri ile ifade edilmektedir. Kut’un Tanrı tarafından verildiğine inanılmaktadır. Türklerde kutun yani siyasal iktidarın mahiyeti Kutadgu Bilig’de şöyle anlatılmaktadır (Terzi, 2015, s. 21):

“Kut’un tabiatı hizmet, şiarı adalettir... Fazilet ve kısmet kut’tan doğar... Ey hükümdar sana Tanrı kut verdi... Beyliğe (hükümdarlığa) yol ondan geçer... Her şey kut’un eli altındadır, bütün istekler onun vasıtasıyla gerçekleşir... Tanrı kimi iktidar yaparsa, o her iki dünyada mesud olur... Bu beylik makamına sen kendi gücün ve isteğinle gelmedin, onu sana Tanrı verdi... Beyler hakimiyetlerini Tanrıdan alırlar...”

Kut, kişiye verilmiş, mutlak bir iktidar değildir. Erdemsizden kut çekilir. Töreye uyulmazsa, töre unutulursa il (devlet) de dağılır. Esasında “il gider töre kalır”. Bir gün yeniden Tanrı’dan kut alan bir hükümdar, bu töreye göre ili kurar, açları doyurur, çıplakları giydirir, az milleti çok eder (Kösoğlu, 2004, s. 38).

3.2. Hükümdar

Eski Türk devletlerinin başında, tanınmış bir aileye ya da boya mensup bir hükümdar bulunmaktaydı (Koca, 2016, s. 95). Hükümdarlar, Tanhu veya Şan-yü, Kağan, Kan, Yabgu, İdi-kut, İlteber ve Erkin gibi bazı unvanlar taşımışlardır (Sığırı vd., 2015, s. 85).

Eski Türk devletlerinde hükümdar, budunu toparlayıp ili yöneten idarecidir. Hükümdar, devletin birliği içinde halkın sorumluluğunu yüklenmek, devletin başında bulunarak hukuki yönden halkın problemlerine hakkaniyet ölçüsünde çözüm götürmek ve devletini korumakla yükümlüdür. Türk devletlerinde hükümdarların görevleri, Orhun Kitabeleri’nde ifadesini bulan “halkı (kara budunu) doyurmak, giydirmek, müeffeh kılmak, dirlik ve düzen içinde yaşatmak” olarak geçmektedir (Terzi, 2015, s. 24-25). Hükümdar, genel olarak hanedan soyundan olmak üzere kurultay tarafından seçilmiştir (Arslan, 1984, s. 135).

Türklerde hükümdarların görevleri daha açık olarak maddeler halinde şöyle gösterilebilmektedir (Taneri, 2003, s. 19):

- “Devlet hayatında geleneklere bağlılık,
- Gelenekçilikle ilericiliğin bağdaşması,
- Devlet kadrolarının uzmanlardan oluşması ve halka açık olması,
- Yönetimde kararlılık ve memuriyetlerde uzun süre bırakılma,
- Danışma kurumu; bilim ve bilim adamına saygı,
- Disiplin, protokol ve denetim ilkelerinde titizlik”.

Eski Türk devlet anlayışında iktidarın meşruiyet kaynakları arasında; “adalet, eşitlik, hoşgörü, güvenliğin sağlanması, yönetilenlere zulüm edilmemesi, refahın sağlanması, kişisel çıkarların önde tutulmaması” gibi önemli siyasal, kültürel ve ekonomik ilkeler mevcuttu (Bozatay, 2019, s. 29).

3.3. Bürokratik Yapı

Türkler, bürokratik teşkilatlanma ve yönetim ilkelerinde liyakat esasına göre işin ehlini görevde tutmuşlar ve adalet ile hüküm sürmeye gayret göstermişlerdir (Aydoğan, 2006, s. 511). Eski Türklerde hükümdarın dışında, günümüzdeki bakanlar kuruluna benzeyen bir de hükümet teşkilatı ve bürokrasi bulunmaktaydı (Kazan, 2007, s. 42). Nitekim eski Türk devletlerinin merkez ve taşra teşkilatlarında görev yapan çok sayıda memur ya da bürokrat kadrosu yer almaktaydı (Koca, 2016, s. 116).

3.4. Sosyo-Ekonomik Düzen

Türk ailesi anne, baba ve çocuktan meydana gelen bugünkü modern aileye benzer küçük aile tipi göstermekteydi. Türk toplumunda kadın ve erkek eşit haklara sahipti. Tek kadınla evlenme yaygındı. Kadın toplumda saygı görürdü. Ata biner, ok atar, top oynar, hatta güreş gibi ağır sporlar yapardı. Toplumun çekirdeği olan ailenin yapısı, devletin bütün kuruluşlarını etkilemiştir (Çandarlıoğlu, 2003, s. 93).

Eski Türk toplumu, idare edenler (ak kamag bodun=ak beyler) ve idare edilenler (kara kamag bodun=halk) olmak üzere iki sosyal tabakaya ayrılmıştı (Koca, 2016, s. 143). Başka bir toplumsal katmanlaşma görüşüne göre ise toplum; ulema, asker ve çiftçilerden meydana gelmekteydi (Divitçioğlu, 2000, s. 128). Türklerde ekonomik faaliyet olarak hayvancılık ağırlıkta olmakla birlikte belirli ölçülerde tarım, zanaat ve sanayi de vardı (Koca, 2016, s. 181).

4. ESKİ TÜRK DEVLETLERİNDE DİVAN GELENEĞİ

Türk hükümdarları, devlete ait işlerde kararları tek başlarına almazlardı. Eski Türk devletlerinde siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve kültürel konulardaki meselelerin görüşüldüğü, tartışıldığı ve karara bağlandığı meclisler vardı. Bu meclislere “toy”, “kengeş”, “terneç” ve “kurultay” gibi adlar verilmekteydi (Koca, 2016, s. 107). Devlet meclisinin başkanı kağan, han veya hakandır. Kağanın çeşitli nedenlerle bulunmadığı durumlarda meclis, “ayguçi” veya “üçe” olarak adlandırılan baş vezir veya baş danışman başkanlığında toplanırdı. Devlet meclisinde; “başta kağanın eşi (hatun) olmak üzere, çocukları, diğer hanedan üyeleri, aşiret ve boy beyleri, şaman olarak adlandırılan din adamları, askeri ve idari yüksek görevliler yer almaktaydı” (Yazıcı ve Dursunoğlu, 2019, s. 93). Bu meclisler, aynı zamanda demokrasinin temelleri olarak da görülebilir (Bozatay, 2019, s. 80). Nitekim eski Türk devletlerinde Batılı manada demokrasi kavramının karşılığı olabilecek birçok davranış ve eylem yer almıştır (Ayдын, 2011, s. 191; Arslan, 2020, s. 164).

Kurultay, Türk devletlerinde Asya Hun İmparatoru Mete Han zamanından beri yer almaktadır (Göde, 1988, s. 53). Kurultay, yönetimi meşrulaştıran veya reddeden, kanun tekliflerini görüşüp, yeni kanunlar çıkararak ya da halihazırdakini değiştiren bir müessesedir (Sığı vd., 2015, s. 87). Bu bağlamda kurultaylar hükümdarı onaylıyor, hukuken tespitini yaptığı gibi hükümdarı sorguya çekebiliyor ya da hükümdarın görevden alınmasına karar verebiliyordu (Bozatay, 2019, s. 18).

Hunlardan başka diğer bütün Türk devletlerinde de bu tür toplantıların yapıldığı ve meclislerin toplandığı görülmektedir. Nitekim Göktürklerde de bu şekilde danışmanlık esaslı toplantılar yapılmaktaydı. Bu toplantılardan; “yılın beşinci ayında ilkbaharda yapılan ve halkın da katıldığı toplantı yine en önemlisiydi. Bu toplantılar, aynı zamanda bir bayram gibi kutlamalara sahne olur, at yarışları düzenlenir, şarkılar söylenir, kırmız denilen içki bol miktarda içilirdi. Bu toplantı vesilesiyle kurulan mecliste de devlet işleri görüşülür, yeni hakan seçimi yapılır hatta iktisadi ve kültürel meselelere çözüm bulunurdu” (Seyitdanlıoğlu, 2009, s. 3-4).

Eski Türk devlet yönetiminde toy/kurultayın, İslamiyet'in siyasi teşkilatlanma biçimindeki şura/meşveret anlayışı, varlık nedenleri, görev ve yetkileri arasındaki benzerlik göz önünde bulundurulduğunda, her iki kültür ve siyasi yapılanmanın çekişme ve çatışma yaşama ihtimalinin en aza indirildiğini söylemek olanaklı görünmektedir. Bu durumu özellikle destekleyen verinin, “divan” modeli olduğu açıktır. Nitekim “Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Devleti'nde, eski Türklerde görülen “toy/kurultay meclislerinin” tüm işlevlerini, “divan” denilen meclislerin üstlendiği görülmektedir” (Coşkun, 2016, s. 130). Bu bağlamda, gerek İslamiyet'ten önceki Türk topluluklarında devlet meclisi niteliğinde olan “toy”, “kengeş” gibi isimlerle adlandırılan kurumlar, gerekse de İslami dönemdeki Türk topluluklarında mevcut olan “divan” benzeri oluşumlar birbirlerini incelemekte ve desteklemektedir (Kalkışım ve Doğan, 2017, s. 160).

Eski Türklere göre devlet; halk ve topraktan oluşmaktaydı (Arslan, 2020, s. 8; Terkan, 1999, s. 85). Halk içerisinde her birey, hukukla donatılmış ve ekonomik olarak hür bir hayat düzeninde yaşamaktadır. Ailelerde özel mülkiyet bulunmaktadır. Türk devletlerinde sınıf ya da kast sistemine rastlamak mümkün değildir. Türk topluluklarında sahip olunan servet ve mevki farkının toplumda fark yaratmadığı, soydan gelen asillikten hiç söz edilmediği bilinmektedir. Türk devletlerinde herkes, yetenek ve çalışkanlıklarına göre her makama yükselebilir, savaşçılık ve mücadele sahasında şahsiyetlerini bularak göstereceği kahramanlık ölçüsünde toplumdaki yerini alırdı. Kadınlar da aynı şekilde yetişir ve erkeklerle beraber savaşa katılabilirdi. Bu bakımdan, Türk devletlerinde halkın görüşlerini almak, onlara hizmet götürmek ve hükümdarın halka aktaracağı mesajları duyurmak amacıyla birçok yöntem kullanılmıştır. Teknolojik araçların bulunmadığı bu dönemde halka ulaşmak, hiç kuşkusuz iletişimin direkt yüz yüze sağlandığı divanlarla mümkün olabilmekteydi (Kazan, 2007, s. 44-45).

5. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ KISA SİYASİ TARİHİ, İDARİ/SOSYAL ÖRGÜTLENME VE DİVANLAR

“Büyük Selçuklu Devleti'nin temelleri, Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuk Bey tarafından 1020'li yıllarda atılmıştır. Selçuk Bey'in yeğenleri Tuğrul Bey ve Çağrı Bey tarafından ise bağımsız bir devlet haline gelmiştir. Gaznelilere karşı kazanılan Dandanakan savaşından sonra tam anlamıyla bir devlet olmuştur. Bu hanedan, bir dönemler dünyanın en büyük imparatorluğu ve en güçlü devleti olmuştur. Oldukça geniş bir coğrafyada eyaletler şeklinde varlığını sürdürmüştür. Devlet, yönetim ve teşkilatlanma konusunda büyük adımlar atmış ve birçok devlet adamı ve ilim adamı yetiştirmiştir. 1157 yılında Sultan Sencer'in ölümüyle devletin varlığı sona ermiştir. Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı eyaletler ise bir süre daha bağımsız olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir” (Yaman, Arslan ve Arslan, 2018, s. 157).

Selçuklular yaklaşık olarak kendi çağına kadar geçen 250 yıllık Türk-İslam tarihi içinde ve kendi çağında, en gelişmiş devlet ve toplum sistemine sahip olmuştur. Nitekim Doğuda ve Batı'da Büyük Selçuklu Devleti'nin üzerinde bir siyasi güç olmamıştı. Bu üstünlük, Selçukluların sahip olduğu müesseseler ve ekonomik düzey için de ifade edilebilir. Selçuklu ülkesi güç ve zenginliğin yanı sıra sosyal müesseselerin, refahın ve mutluluğun coğrafyası konumundaydı (Turan ve Kırpık, 2021, s. 45).

5.1. Siyasi Tarih

11. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar Türkistan'dan Akdeniz'e kadar uzanan bir devlet kuran Selçuklular, adlarını Oğuzların kurdukları Yabgu Devleti'nin ordu komutanı (subaşı) iken kedisine bağlı boylarla birlikte Cend yöresine göç eden Selçuk Bey'den almıştır (Çeçen, 2006, s. 217). Nitekim X. yüzyılın başlarında Oğuz devletini “Yabgu” unvanı taşıyan bir hükümdar idare ediyordu. Selçuklu ailesinin atası olan Dukak, bu Oğuz devletinde kuvvetli bir askeri ve

siyasi mevkie sahipti. Dukak'ın ölümünden sonra oğlu Selçuk, üstün vasıfları ile dikkatleri çekmiş ve Yabgu tarafından genç yaşta subaşı tayin edilmiştir (Merçil, 2011, s. 1-2; Divitçioğlu, 2000, s. 62). Müslümanlığı kabul eden Selçuk Bey, daha sonra Oğuz Yabgu devletine karşı bağımsızlığını ilan etti. Selçuk Bey'in ölümünden sonra Selçuklular, Arslan Bey tarafından idare edildi. Ancak devlete asıl gücünü kazandıran, Selçuk Bey'in babasının sağlığında ölen oğlu Mikail Bey'in çocukları olan ve dedeleri tarafından özel olarak yetiştirilen Çağrı ve Tuğrul Beyler'dir (Aydın, 2017, s. 28).

Büyük Selçuklu Devleti, köken itibariyle yirmi dört Oğuz kabilesinden Üç-ok kolunun Kınık boyundandır (Merçil, 2011, s. 1; Turan, 2012, s. 54; Sevim ve Merçil, 1995, s. 15). Devlet yönetimi açısından da yönetim kültürü Oğuz kabile anlayışının tipik bir devamıdır (Sığrı vd., 2015, s. 28). Büyük Selçukluların 1040 tarihinde Gaznelileri mağlup ettiği Dandanakan savaşı ile egemenlik ve bağımsızlık konusunda kazanımlar sağlanmıştır. Bundan sonra Tuğrul Bey dönemi başlamıştır (Divitçioğlu, 2000, s. 101). Çağrı Bey, kendisinden yaşça daha büyük olan ağabeyi Tuğrul Bey'e itaat etmiştir (Büyükşahin, 2017, s. 433). Nitekim Selçuk Bey'in torunları olan Tuğrul ve Çağrı Beyler, İran hakimiyetini gerçekleştirmiş ve oradan da Bağdat'a yönelerek İslami Abbasi halifesinin koruyucusu olmak gibi bir misyon üstlenmişlerdir (Ortaylı, 2008, s. 97; Ayan, 2012, s. 30). Selçuklular, Sünniliğin dört mezhebinden biri olan Hanefiliğe bağlıydılar. Kısmen Şafi olanlar da vardı (Atçeken ve Bedirhan, 2016, s. 173). Bu bağlamda Selçuklularda dini zümrelerden en önde gelen yapı, Sünnilik'ti. Dolayısıyla Sünni Abbasi halifesinin korunması ve yerleşik siyasal kültür birbirini destekleyerek devletin güçlenmesine katkı sunuyordu (Demir, 2004, s. 190).

Büyük Selçuklu Devleti, siyasal, sosyal ve kültürel yönden bulunduğu döneme damgasını vuran bir Türk-İslam devletidir. Tuğrul Bey döneminde devletin esasları belirlenmiştir. Devlet, Alparslan döneminde sınırlarını genişletmiş ve Anadolu'nun kapıları açılmıştır (Terzi, 2015, s. 38). Tuğrul Bey, ilk yıllarından itibaren merkeziyetçi bir siyaset gütmüştür. Bir yandan hanedan içinden gelen hakimiyet alanı isteklerini ve bunlardan doğan çekişmeleri göğüslerken, diğer yandan, kölelikten gelenlerden bir merkezi ordu kurmaya yönelmiştir (Kösoğlu, 2004, s. 204).

Sultan Alparslan'ın yerine tahta Sultan Melikşah geçmiştir (Demir, 2004, s. 79). Sultan Melikşah'ın ölümü ile Büyük Selçuklu Devleti'nde bir duraklama dönemi başlamıştır (Merçil, 2011, s. 77). Bundan sonra Sultan Melikşah'ın yerine de Sultan Berkyaruk tahta geçmiştir. Sultan Berkyaruk'tan sonra da tahta Sultan Muhammed Tapar geçmiştir (Özaydın, 2005, s. 579). Sultan Muhammed Tapar, adalet sahibi, iyi ahlaklı ve cesur bir hükümdardı. Şeriat dışı vergileri kaldırmıştı. Halka karşı hiçbir kötü davranışı görülmemişti. Bu nedenle Selçuklu emirleri onun tutum ve davranışlarını bildikleri için halka kötü muamele yapamamışlardır (Merçil, 2011, s. 94). Son Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturan Sultan Sencer de, ilim, edebiyat ve sanatın gelişmesine çok yararları dokunmuş büyük bir hükümdardı. Dindar olmasının yanında hoşgörülü ve halka karşı merhametliydi (Merçil, 2011, s. 110).

Siyasi tarihinde Büyük Selçuklu Devleti'nin Tuğrul Bey ile devletin kurulduğu, Sultan Alparslan ve Melikşah ile de en ihtişamlı dönemine girdiği anlaşılmaktadır. Diğer sultanların dönemlerinde de gelişmeler olmakla beraber artan taht kavgaları ve dış düşmanların gayretleriyle hanedan dağılmıştır (Sümer, 2009, s. 366-367).

5.2. İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı

Selçuklularda siyasi ve askeri yönden Türkler hakimiyeti ellerinde bulunduruyor, sosyal hayatta da üstün durumda konumlanmışlardı (Atçeken ve Bedirhan, 2016, s. 137). Selçuklular sivil bürokraside İranlılardan büyük ölçüde yararlanmalarına rağmen, orduda büyük ölçüde Türklere görev verilmiştir (Sığrı vd., 2015, s. 53). Büyük Selçuklu Devleti'nde hem İslam

kimliğinin özümsemesi hem de devletin büyümesi ile ortaya çıkan sorunların çözümünde İran-Pers yönetiminin dikkate alınması en akılcı ve ideal yol olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, yönetim yapısının merkezîyetçi bir bağlamda kurulmuş olması ve büyümenin getirdiği çok sayıda kademenin yönetilebilmesi için İran bürokrasi modeli esas alınarak icra edilmiştir (Sığırdı vd., 2015, s. 28-29; Armaki ve Kamali, 2020, s. 266).

Büyük Selçuklu Devleti'nde daha önceki Türk devletlerinde olduğu gibi devlet, idari mekanizmadaki hanedanın ortak malı kabul edilmiştir. Devlet başkanı ya da hükümdar aile üyeleri arasından seçilmektedir (Terzi, 2015, s. 38). Büyük Selçuklu Devleti, Türk ve İslam geleneklerini birbiri ile kaynaştırarak yeni bir devlet yapısı oluşturdu (Demir, 2004, s. 161). Büyük Selçuklu Devleti, esas olarak saray, hükümdar ve ordu olmak üzere üç ana sütun üzerinde yükselmektedir. Sultan, eski Türk geleneklerinden kaynaklanan yetkisini doğrudan Allah'tan almaktadır. Selçuklu hükümdarı, bir Türk-İslam hükümdarı olduğu için Abbasi halifesinin dini liderliğini tanır ve ona manevi olarak bağlı olurdu (Sığırdı vd., 2015, s. 91). Nitekim Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasında halifelîği desteklemesi ve fetih politikasını buna göre yapması, kısa süre içerisinde coğrafyadaki diğer medeniyetlere göre güçlenmesini ve üstünlük kurmasını sağlamıştır.

Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk, Siyasetname adlı eserinde kut ile ilgili şöyle söylemektedir (Kösoğlu, 2004, s. 116):

“Allah, kullarından dilediğini seçer, onu halkı yönetmeye yetenekli, padişahlık sanatında usta kılar, dünyanın işlerinden ve kulların huzurundan onu sorumlu kılar; fesat, karışıklık ve fitneyi ortadan kaldırır”.

Büyük Selçuklular'da Sultanlık belirtileri ise şunlardan meydana gelmekteydi (Gülcan, 2003, s. 105):

- Sikke bastırılması,
- Hutbe okunması,
- Halifenin gönderdiği Hil'at giyilmesi,
- Çeşitli unvan ve lakaplar,
- Sarık,
- Çetr,
- Növbet,
- Ok/yay,
- Sancak.

Devlet yönetiminde Sultan'a yardımcı olan üst düzey bürokratlar şunlardan meydana gelmekteydi (Terzi, 2015, s. 39; Göde, 1989, s. 436): Büyük Hacıb, Emir-i Perdedar, Vekil-i Der, Vekil-i Has, Üstaddar, Emir-i Ahur, Emir-i Alem, Emir-i Bar, Emir-i Camedar, Emir-i Candar, Emir-i Çaçnigir, Han Salar, Emir-i Hares, Emri-i Meclis, Emir-i Silah, Emir-i Şıkar, Bazdar, Taştdar, Şarapdar, Hazinesdar ve Saki.

Bunlardan başka hükümet bürokrasisinde; emniyet görevlisi ve adliye vekili görevini yerine getiren Emir-i Dad bulunmaktaydı (Alptekin, 1989, s. 204). Burada Emir-i Dad, örfî hukuk bağlamında davalarla görevli bir adliye mensubudur (Demir, 2004, s. 178). Diğer taraftan eyalet kadılarının tayin ve terfi işlerinde görevli ilmiyeden olan Kadiyu'l Kudat da vardı (Ortaylı, 2008, s. 103).

Büyük Selçuklu Devleti'nde merkezdeki divan teşkilatlarıyla yönetim sağlandığı gibi, eyaletlerde de eyaletler yönetimleri ile sağlanmaktaydı. Belli başlı eyalet kamu görevlileri arasında; Amid, Vali, Amiller, Şahneler, Muhtesib ve Şurta bulunmaktaydı (Demir, 2004, s.

179-181). Büyük Selçuklu Devleti'nin eyalet idaresi, ikta sistemi üzerine kurulmuştu (Dinç, Sayın ve Halow, 2012, s. 107). Eyalet idaresinde hanedana mensup Melikler'in ön planda olduğu görülmektedir. Bunlar, ülkenin muhtelif bölgelerini yürütür ve yanlarında Atabegler bulunurdu. Her vilayetin Kadısı ve Muhassıl denen mali görevlisi vardı. Vilayetlerin idari ve askeri işleri Emir Sipasahlarca görülürdü. Subaşı veya Serkeşler de daha küçük alt kademedeki görevlileri oluşturuyordu. Şehirlerde, idarecilerin görev alanlarındaki yardımcılarını esnaf loncalarıydı (Ortaylı, 2008, s. 103-104).

Selçuklular'da muazzam bürokrasi idaresi ile şehir, göçebe ve köy halkından toplanan vergi ile ihtiyaçların karşılandığı anlaşılmaktadır (Kurpalidis, 2011, s. 167). Nitekim köylerde ve şehirlerde yaşayan halk, devletin himayesinde olup geçimlerini yerleşik ekonomi ile sağlamaktaydılar. Toprağa bağlı halk, şehir ahalisi gibi hürdü. Elleriindeki toprakları işleyebildikleri müddetçe topraklarının işleme hakkını evladına veraset yoluyla intikal ettirebilirdi (Demir, 2004, s. 183).

Selçuklu dönemi Türk halkı temel olarak iki sosyal tabakadan meydana gelmekteydi: Beyler ve Kara Budun. Yani yönetenler ve yönetilenlerden oluşmaktaydı. Bu durumda beyler de kendi içlerinde büyük beyler ve küçük beyler; halk ise kendi içinde meslek, zanaat sahipleri, yoksullar ve işsizler olmak üzere çeşitli tabakalara bölünmekteydi (Turan ve Kırpık, 2021, s. 24).

Selçuklu Sultanları, kanunlara riayet ettikleri gibi demokrat bir şahsiyete de sahip olmuşlardır (Sığrı vd., 2015, s. 91). Selçuklu devleti, ele geçirdiği topraklardaki halka baskı uygulamamıştır (Çeçen, 2006, s. 237). Nitekim Selçuklularda Sultan, eski Türk devlet geleneğinde olduğu gibi semavi kaynaktan gelmek ve cihan hakimiyetini elinde bulundurmak inancı dolayısıyla milletin babası sayılıyordu. Bu yetki dolayısıyla Selçuklu Sultanı'nın halka şefkatli ve adaletli davranmaları, onları gözetmeleri gerekmektedir (Demir, 2004, s. 166). Selçuklu Sultanları ve diğer hanedan görevlileri, din adamlarına, şair ve sanatkarlara da çok saygı gösteriyorlardı. Nitekim Tuğrul Bey'den itibaren hükümdarlar ve Türk büyükleri, İslam dünyasının her tarafını cami, medrese, kütüphane, tıp mektebi, hastane, imaret, zaviye ve kervansaraylar ile doldurmuşlardır (Atçeken ve Bedirhan, 2016, s. 281-282).

5.3. Divan Teşkilatı

Selçuklular, İslam'ın en önemli yönetim ilkesi olan "şura"ya gereken desteği ve önemi vermişlerdir. Nitekim devlet işlerinin görüşülüp karara bağlanması noktasında, gerek merkezde gerekse de taşrada birçok divan kurulmuştur (Yazıcı ve Dursunoğlu, 2019, s. 97).

Nizamü'l-Mülk, Siyasetname adlı eserinde, önemli sorunları danışarak insanın fikir gücünü yükseltebileceğini belirtmektedir. Nizamü'l-Mülk'e göre danışmak, bireyin tam fikir sahibi olmasını ve ileriye görmesini sağlar. Nizamü'l-Mülk, şu dikkate değer fikirleri ifade etmektedir (Gezgin, 2021):

"Devlet yönetimi hakkında bilginler ve cihan görmüş kişiler ile tedbir almak gerekir. Tedbir alan kişilerin sayısı ne kadar fazla olursa, gücü de o kadar fazla olur. On kişinin alacağı tedbir, üç kişinin alacağı tedbirden daha kuvvetli olacaktır".

Büyük Selçuklu Devleti'nde devlet yönetimi, değişik alanlarda uzmanlaşmış görevlilerin katıldığı divanlar aracılığıyla yürütülürdü. Değişik işler için değişik divanlar vardı. Selçuklularda her divanın başında bir bakan bulunurdu. En üst merkezi yönetim organı, başında hükümdarın bulunduğu ve her gün toplanması yasal bir zorunluluk olan Divan-ı Saltanat ya da Divan-ı A'la bulunmaktaydı (Sığrı vd., 2015, s. 41). Divan-ı A'la (büyük divan), bakanlar kurulu görevini görüyor, Vezir de başbakan gibi faaliyet yürütüyordu. İlk divan da 1036'da Nişabur'da Tuğrul Bey'in başkanlığında toplandı (Atçeken ve Bedirhan, 2016, s. 70-71). Büyük

Selçuklu Devleti'nin genelde Abbâsiler, Sâmânîoğulları ve Gazneliler'den miras aldıkları teşkilat yapısında vezirlik makamı önemli bir yer tutar (Bardakçı, 2018, s. 309). Devletin büyüyen işlerin çoğalmasından sonra, divanın geliştiğini ve yeni divanların türediğini söylemek mümkündür (Mercan, 2011, s. 53). Bundan başka, yine merkezde devletin mali, askeri, adli işlerini gören ikinci derecede divanlar yani bakanlıklar bulunmaktaydı (Sığrı vd., 2015, s. 92). Bunlar da Divan-ı Tuğra, Divan-ı İstifa, Divan-ı İşraf ve Divan-ı Arz'dan meydana gelmekteydi. Bunlar, ayrıca eyalet divanları ile de ilgiliydi. Bu divanların dışında ayrıca büyük divana bağlı olmayan küçük divanlar da vardı. Bunlar da Divan-ı Berid, Divan-ı Müsadere, Divan-ı Terekat, Divan-ı Kaza ve Divan-ı Mezalim gibi yapılarıydı (Terzi, 2015, s. 38-39).

5.3.1. Divan-ı A'la

Divan-ı A'la'ya Vezir başkanlık etmekteydi (Merçil, 2011, s. 118). Nitekim Selçuklu bürokrasisinin başında tümüyle Vezir bulunmaktadır. Vezir, doğrudan doğruya Sultan'a bağlıydı (Kurpalidis, 2011, s. 84). Vezir'in asıl görevi, ülkenin tarımını ıslah etmek, vergi salmak ve devlet maliyesinin istikrarını sağlamaktır. Bu bakımdan devletin tüm maliyesinden vezir sorumludur. Böylece de Selçukluda Vezir, dini, hukuki, mali, idari ve askeri bütün bürokrasisinin kontrolünü sağlamaktaydı (Divitçioğlu, 2000, s. 126). Bu divanda Vezir dahil öteki divan başkanları da Sultan tarafından atanmaktaydı (Merçil, 2015, s. 62). Divan-ı A'la'da Vezirden başka Müstevfi, Müşrif, Tuğra-i ve Arızu'l Ceyş de bulunmaktaydı (Demir, 2004, s. 168; Yaman vd., 2018, s. 166).

Divan-ı A'la'nın başlıca görevleri ve bazı alınan karar örnekleri aşağıda ifade edilmiştir (Tokan, 2015, s. 96-97; Merçil, 2015, s. 63-64):

- *“Herhangi bir göreve tayin edilen bir devlet adamının, tayinine veya azline dair karar burada alınmış ve bu husustaki evraklar, bu divandan sadır olmuştur. Mesela İbni Hassü'lün bildirdiğine göre; Emir Züreyr'in Cerbezakan valiliğine tayini, Sultan Tuğrul b. Mikâil tarafından bu divanda yapılmıştır. Zubdetü'n-Nusra'da geçen bir kayıttan ise, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde Divan-ı Arz reisliği yapan Anûşirvan b. Halid'in, bu görevden azline söz konusu divanda karar verildiği ve azlini gösteren resmî evrakın da aynı divandan imzalanıp çıktığı anlaşılmaktadır,*

- *Divandan fakirlere sadaka dağıtıldı da zikredilmektedir. Buna göre Sultan Alparslan'ın divanında ülkesinin her tarafındaki pek çok fakirin adı kayıtlı olup, bunlara yardım için maaş ve tahsisat ayrılmıştı,*

- *Vergi tahsildarlarının, vergi toplamaya yetkili olduğunu gösteren divan havaleleri (bir tür yetkilendirme belgesi), yüksek ihtimalle büyük divandan verilmiştir. Zira Necmü'd-Dîn lakabını kullanan bir devlet adamının Serahs reisliğine tayin edildiğini gösteren bir tayin belgesinde (tefvîz-i riyâset-i Serahs), kendisine, elinde divan havalesi olan herkesin, halktan vergi toplamasına izin verilmemesi öğütlenmiştir,*

- *Halkın, esnafın şikâyet ve istekleri hakkındaki kararlar bu divanda alınmıştır. Kitâbü Atebeti'l-Ketebe'de yer alan bir tayin beratı (tefvîz-i niyâbet-i vezâret-i dîvân-ı tuğrâ)'ndan, halkın ve esnafın herhangi bir haksızlığa maruz kaldığında, şikâyetlerini önce Dîvân-ı Vezâret'in vekili konumundaki Divan-ı İnşâ ve Tuğrâ'ya bildirdikleri, sonra da muhtemelen bu divanda kontrol edilip usulünce yazılan şikâyetnâmeler ve arzuhallerin Divan-ı A'lâ ve Vezâret makamına intikal ettiği, en sonunda ise bu yüce divanda karara bağlandığı anlaşılmaktadır.*

- *Tuğrul Bey İsfahan'a hakim olduğu zaman, burada halka zulüm eden bir grubu, Büyük Divan'da mahkeme huzuruna çağırıp itham etti,*

- *Bu divanda yer alan azalar, gerektiğinde vezîr tayininde bile Sultana fikir beyan edebilmişlerdir. Mesela Sultan Muhammed Tapar, vezîri Sa'dü'l-Mülk el-Abî'yi astırdıktan sonra, o'nun yerine tayin edeceği kişiyi tesbit için büyük divan üyeleri ile bir istişare yapmış ve onların görüşlerini almıştır,*

- *Bu divanda veya bu divan dâhilindeki diğer divanlarda, devlet işlerine dair tutulmuş olan hemen her tür defter muhafaza edilmiştir. Meselâ bir kayıttan; Sultan Alp Arslan'ın divanında (yüksek ihtimalle büyük divan kastedilmiş), ülkedeki fakirleri ve onlara tahsis edilen maaşları gösteren defterlerin olduğu anlaşılmaktadır,*

- *Divan-ı Â'lâ'nın üyeleri, herhangi bir savaş sırasında sultanların yanında yer almıştır. Mesela Sultan Alp Arslan, Malazgirt Zaferi (1071) ardından, Romanos Diogenes ile barış yapar yapmaz, o sırada yanında bulunan Divan-ı Â'la münşîlerini huzuruna çağırılmış ve etrafa gönderilmek üzere fetihnâmeler yazdırmıştır,*

- *İkta ile ilgili kararlar bu divanda ele alınıp görüşülmüş ve alınan karara göre yazılan beratlar (resmî evraklar) da bu divandan çıkmıştır. Sultan Muhammed b. Mahmud b. Muhammed Tapar, Bedr b. Muzaffer adındaki Irak emirini, Abbâsî halifesi Muktefi karşısında yanına çekmek istemiş ve bunun karşılığı olarak da, mezkûr şahsa bazı yerleri ikta etmek istemiştir. Bu iktaya dâhil olan yerleri gösteren beratlar ve tevkîler ise emir üzerine, büyük divandan çıkmıştır. Sultan Sencer dönemi vezîrlerinden Togan Beg Kaşgarî ile ilgili olarak anlatılan bir olay da burada örnek gösterilebilir. Olaya göre bazı münşîler, bir ikta beratını önceden yazmış ve muhtemelen büyük divanda, imzalanmak üzere vezîrin önüne getirmişlerdir. Ancak vezîr söz konusu beratı imza etmemiş ve kendi istediği şekilde yeniden yazılmasını emretmiştir”.*

5.3.2. Divan-ı Tuğra

Divan-ı A'la'dan sonra en büyük divandır. Divan-ı Tuğra, eyaletle ve diğer devletlerle olan haberleşmeyi sağlıyordu (Demir, 2004, s. 169). Bu divanın en büyük görevi, Sultan fermanlarının hazırlanması, iç ve dış resmi yazışmaları yürütmesi ve farklı türde belgelerin hazırlanmasıdır (Kurpalidis, 2011, s. 89).

5.3.3. Divan-ı İstifa

Devlet içerisindeki en yüksek mali merci ve dairesidir (Kurpalidis, 2011, s. 94). Bu divanın başında, Müstevfi adında bir görevli bulunmaktaydı (Demir, 2004, s. 169). Günümüzdeki Maliye Bakanlığı'na benzer çok geniş görevleri vardı (Mercan, 2011, s. 54).

5.3.4. Divan-ı İşraf

Devletin mali ve idari işlerini denetleyen divandır (Ortaylı, 2008, s. 103). Ayrıca bu divan, devletin hazinesini, vergilerin ve gelirlerin toplanmasını ve harcamaların yapılmasını en yüksek seviyede kontrol ederdi (Atçeken ve Bedirhan, 2016, s. 77; Tokan, 2016, s. 1626).

5.3.5. Divan-ı Arz

Divan-ı Arz, asıl olarak ordunun tanzim ve teşkili ile ordunun her türlü ihtiyacının teminini sağlayan bir divandı (Demir, 2004, s. 170). Divan-ı Arz'ın görevlerinden biri de iktaları idare etmek ve çeşitli rütbedeki askerlerin maddi harcamalarını karşılamaktır (Kurpalidis, 2011, s. 103; Merçil, 2015, s. 79).

5.3.6. Eyalet Divanları

Merkezdeki divanlardan başka eyaletlerde de divanlar vardı. Nitekim eyaletleri yöneten en yüksek müessese Divan-ı Eyalet'tir. Eyaletlerde ve bölgelerde Selçuklu Melik veya

Şehzadeleri, Sipahsalar ve devlet adamları yönetici olarak burada görev yapmaktaydı. Melik divanı, merkezdeki Divan-ı A'la'ya benzemektedir. Bu sebeple Melik'in veziri aynı zamanda büyük divanın emrindedir ve hükümdar tarafından tayin edilmektedir (Atçeken ve Bedirhan, 2016, s. 81).

5.3.7. Diğer Divanlar

Büyük Selçuklu Devleti'nde büyük divana bağlı olmayan başka divanlar da vardı. Bunlardan birisi örfi davalara bakan Divan-ı Mezalim'di. Bunun amirine de Emir-i Dad denilmekteydi (Mercan, 2011, s. 56). Selçuklularda adli teşkilat, bütün Türk-İslam medeniyetlerinde olduğu gibi şeri ve örfi mahkemeler olarak ikiye ayrılmıştı (Sığırdı vd., 2015, s. 121). Bu bakımdan İslamiyet'in kabulünden sonra şeriatın yanında töre ilkeleri de kabul görmüş ve örfi hukuki düzenlemeleri beraberinde getirmiştir (Arslan, 2020, s. 121-122). Şeri yargı sisteminde davalara Kadılar bakmaktaydı. Nitekim Kadılar, görevli oldukları bölgelerde bağlı oldukları fıkıh ekollerine göre hareket ediyorlardı (Demir, 2004, s. 176). Şeri davaların dışında kalan örfi davalara ise Divan-ı Mezalim adı verilen mahkeme bakmaktaydı (Merçil, 2011, s. 121). Büyük Selçuklu Devleti'nin baş hakimi olan Sultan, belirli zamanlarda (haftada iki gün) toplanan Divan-ı Mezalim'e katılır veya davaları vezire devrederdi (Kurpalidis, 2011, s. 129; Şeker, 2017, s. 81). Böylece, Büyük Selçuklu Devleti'nde Sultanlar, haftanın belirli günlerinde devlet erkanını ve kumandanları kabul eder, halkın şikayetlerini bu divan aracılığıyla dinlerlerdi (Atçeken ve Bedirhan, 2016, s. 33).

Selçuklularda bir diğer büyük divana bağlı olmayan divana da Divan-ı Berid adı verilmekteydi. Bu divan, posta ve haberleşme ile görevliydi (Mercan, 2011, s. 56). Bundan başka büyük divana bağlı olmayan divana Divan-ı Müsadere denilmekteydi. Bu divan, bazı devlet görevlilerinin mallarına el konulmasıyla görevliydi (Merçil, 2015, s. 134).

6. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE DİVANLARIN DEMOKRASİ KAVRAMI İLE İLİŞKİLENDİRİLMESİ

Eski Türkler, yaşayış şartları, toplumsal sistemin devamı ve farklı medeniyetlerle olan ilişkilerinde hoşgörü ve adalet ilkelerinden hareket etmişlerdir. Nitekim Türk toplumlarında gerek İslamiyet'ten önce ve gerekse de İslamiyet'ten sonra devlet düzeni adalet, liyakat ve hoşgörü üzerine bina edilmiştir.

Eski Türklerdeki devlet kurma anlayışı, toplumsal bilinç ve siyasal kültürün farklı hanedanlarla devam ettiği de görülmektedir. Nitekim Türkler, birçok devlet kurmuş, ancak burada değişen sadece boy ya da devletin merkezindeki sülalenin değişmesi olmuştur. Türkler, yüzyıllar boyunca temel siyasal, kültürel ve hukuksal kaide ve kurallarını yaşatmayı başarmışlardır. Bu noktada Türkler, farklı kaynaklarda sık sık Batılı anlamda demokrasi kavramı ile ilişkilendirilmektedir. Demokrasi ise toplumsal düzenin sağlıklı bir şekilde işlediği, karşılık saygı ve hoşgörü ortamının yerleştiği, birey haklarının güçlü olduğu, toplumda tüm insanların eşit kabul edildiği ve bir takım siyasal katılım biçimlerine sahip olduğu bir siyasal rejimdir. Nitekim eski Türklerde ve kurmuş oldukları toplumsal sistemlerde bu demokrasi düzeni ya da dinamiklerinin birçoğunun kendiliğinden yaşandığı ortaya çıkmaktadır.

Demokrasinin bir siyasal sistemde yerleşebilmesi için bazı mekanizma ya da kanallara ihtiyaç bulunmaktadır. Günümüzde sivil toplum, seçim sistemi, özgür basın ve anayasal koruma biçiminde ortaya çıkan bu araçlar, eski Türklerde de adalet, divan, töre ve diğer halkla ilişkiler kanalları ile gerçekleşmiştir. Tam da burada eski Türklerin temelini oluşturan istişare etme, danışma fonksiyonlarını karşılayan meclis ya da divan geleneği büyük önem taşımaktadır.

Çalışmada incelenen Büyük Selçuklu Devleti de bir Türk-İslam devleti olarak eski Türk töresi ve İslami kural ve kaideler arasında büyük bir sentez kurmuştur. Büyük Selçuklu Devleti, yerleştirmiş olduğu siyasal sistem ve toplumsal yapı ile uzun yüzyıllar bölgede gücünü artırmış siyasal iktidarlardan biri olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti'nde divanlar kendisinden önceki tecrübe, birikim ve olanaklardan yararlanmış ve oldukça kurumsallaşmış bir yapıya bürünmüştür. Nitekim devlet içerisinde divanlar, tıpkı günümüzdeki bir hükümet gibi tüm devlet işlerini ve kamusal hizmetleri yerine getiren örgütsel bir yapı ve işleve sahipti.

Büyük Selçuklu Devleti'nde divanlar asıl olarak aşağıdaki kamusal politikaların sağlanmasında siyasal ve sosyo-ekonomik düzeyde şu dinamikleri yerine getirmiştir:

- Siyasal atamaların yapılması ve danışmanlık,
- Siyasal iktidara yönelik meşruiyet kanallarının güçlendirilmesi,
- Toplumsal meselelerin karara varılması ve çözümlenmesi,
- Hak arama biçimlerinin yaygınlaştırılması,
- Halktan toplanan vergilerin tespiti ve uygulanması.

Büyük Selçuklu Devleti'nde de demokrasinin kurumsallaşması bağlamında divanlar, önemli bir mekanizma özelliği göstermektedir. Devlette her divanın büyük divan çatısı altında bir görevi vardı. Eyalette işleri yine büyük divanla bağlantılı eyalet divanları görmekteydi. Ancak daha önce de belirtildiği Selçuklularda büyük divan haricinde yine birçok toplumsal konu ile ilgili farklı divanlar da yer almaktaydı. Nitekim büyük divan başta olmak üzere bu divana bağlı alt divanlar; siyasal iktidarın işleminde gerekli olan üst düzey atamaların yapılması, danışmanlık hizmetinin verilmesi, iktidara yönelik demokratik meşruiyet kanallarının güçlendirilmesi, temel toplumsal sorunların belirlenerek adalet ile çözülmesi, halkın kamu yönetimleri ve görevlileri karşısındaki şikayetlerinin dinlenerek sorunlarının çözümü ve halktan ve diğer kesimlerden toplanan vergilerin yine adalet ve hakkaniyet ölçütleri göz önünde bulundurularak tespiti ve toplanması görevleri ile meşgul olmuşlardır.

Demokrasinin temel ilkeleri ve Büyük Selçuklu Devleti divanları üzerine yapılacak son bir değerlendirmeye göre; divanlarla, toplum içerisinde halkla ilişkiler kanallarının tesis edilmesinde, halkın bir özne olarak siyasete ve almış olduğu kararlarına kolayca uzanmasında, devletin yüksek siyasetinin yürütülmesinde ve buna bağlı olarak toplumda rızaya dayalı hoşgörülü bir siyasal sistemin oluşturulmasında, herkesten adil vergi düzeni çerçevesinde para ya da kaynak toplanmasında ve bütün bunların sonucu olarak kamu yararının esas alındığı hak, liyakat ve adalet unsurlarına dayalı yaşayan bir toplum modelinin tesis edilmeye çalışıldığı söylenebilmektedir. Nitekim günümüz çağdaş demokratik sistemlerine de bakıldığında; devlet siyasetlerinin ve toplumsal yapının düzen, istikrar, kamu yararı, adil yönetim, birey hakları ve korunması, güçlü meşruiyet bağları üzerine yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, Büyük Selçuklu Devleti, günümüz demokrasi olanaklarını daha onuncu yüzyıllarda başta divan mekanizması ile tesis etmiş ve uzun yıllar yaşatmış bir Türk-İslam devletidir. Tabii devletin İslam dinini benimsemesinin ve yerleştirmesinin de bu çerçevede önemi büyüktür. Birçok İslam düşünürü, İslam ve demokrasi arasındaki ilişkiye yönelik olumlu düzeyde eserler vermekte ve tartışmalar yürütmektedir. Bizim kanaatimize göre de Büyük Selçuklu Devleti'nin belirtilen şekliyle demokratik esaslara dayalı bir kurallar sistemi ve düzen kurmasında geleneksel Türk değerleri ve İslami ahlak arasında kurduğu büyük sentez ve kurumsallaşma bulunmaktadır. Selçuklular gerek kendisinden önceki gerekse coğrafyasında bulunan diğer medeniyetlerden de etkilenerken İslam ve demokrasi arasındaki bağı Türk geleneksel değerleri ile bağdaştırarak, Anadolu'nun kapılarını Türklere açan ve kendisinden sonra kurulacak diğer devletlere ve Osmanlı İmparatorluğu'na miras bırakan bir uygarlık olarak görülmelidir.

7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Eski Türkler, binlerce yıl öncesinde siyasal ve sosyo-kültürel anlamda bir arada yaşamının ve devlet kurma şuurunun tecelli ettiği dünyanın kadim medeniyetlerinden birini sunmaktadır. Türklerin tarihsel süreç içerisinde bir kültürel grup ya da medeniyet olarak ortaya çıkmasındaki ortak özellikler arasında; birbirlerine karşı hoşgörü ile davranmaları, hükümdardan başlamak üzere kamu görevlilerinde adalet ilkelerinin ağırlıkta olması ve buna dayalı bir biçimde önemli siyasal kadrolara liyakat sahibi nitelikli kişilerin getirilmesi olmuştur.

Demokrasi kavramının temel ilkeleri olan bireyin öne çıkması ve haklara sahip olması, toplumsal düzen, adalet, eşitlik, seçim vb. konular eski Türk devletlerinde çeşitli düzeylerde var olmuştur. Bu durum ise Türklerin günümüzün yegane siyasal rejimi olan demokrasi konusunda izler taşıdıklarını ortaya koymaktadır. Bu durumda Türkler, kurmuş oldukları devletler ve yaşattıkları toplumsal sistemler ile insanlığın tarihsel mirasına büyük katkı yapmışlardır.

Türkler, İslam dinini benimsemeden önce geliştirmiş oldukları kültürel yapıları, toplumsal sistemleri ve bunlara dayalı töre normları ile İslam'ı benimsedikten sonra bu dini ahlakın kendilerine kattığı kural ve kaideleri mükemmel biçimde özdeşleştirmişlerdir. Nitekim aile yaşamından, siyasetin belirlenmesine; dini inançtan fetih geleneğine kadar büyük bir sentez kurmuşlardır. Bu önemli Türk-İslam devletlerinden biri olan Büyük Selçuklu medeniyeti de kurmuş olduğu siyasal iktidar, sosyo-kültürel sistem ve ekonomik faaliyet ile bu sentezi kurumsallaştırmıştır ve kendinden sonra kurulan diğer Türk-İslam devletlerine örnek olmuştur. Nitekim Büyük Selçuklu Devleti'nden sonra Anadolu bir Türk yurdu haline gelmeye başlamış, başka Türk beylikleri kurulmuş ve buna bağlı olarak Osmanlı hanedanı yaklaşık olarak 600 yıl hüküm sürmüştür.

Büyük Selçuklu Devleti'nde önemli bir siyasal iktidar mekanizması ve demokrasi hücreleri olarak divanlar çok büyük rol oynamışlardır. Nitekim divanlar, hem devletin yönetim merkezi olmuş, siyasetin çekirdeğini oluşturmuş, hem de halkın birey olarak haklarının korunmasında, vergilerin adil ve hakkaniyete uygun olarak toplanmasında dinamik bir unsur meydana getirmiştir. Yine Selçuklular'da divanlar, temel kamu hizmetlerinin sunulmasında, suçluların cezalandırılmasında ve adaletin tesisinde başrolde bulunmuştur. Sonuç olarak Selçuklular'da divanlar, toplumsal düzen, birey haklarının korunması, adalet, eşitlik, halkla ilişkiler aracı ve yönetime katılım mekanizması biçiminde günümüzdeki demokrasi kavram ve anlayışına benzer ya da onu önceleyen olanakları bünyesinde taşımıştır. Bu durum da Türklerin geçmişte ne kadar ileri siyasal sistemler ve medeniyetler ortaya koyduğunun ve yaşattığının kanıtlarını sunmaktadır. Nitekim Selçuklular'da divanlar; hükümet ofisi, bakanlık, mahkeme ve bürokrasi idaresinin yürütülmesinde belirleyici bir konumdadır. Selçuklular'da tüm bu önemli siyasi, sosyal ve ekonomik görevlerini divanlar, günümüz demokrasi sistemlerinin de temeli olan “adalet, liyakat ve toplumsal düzen” ilkeleri çerçevesinde uygulamaya gayret göstermişlerdir.

KAYNAKÇA

- Alptekin, C. (1989). “Büyük Selçuklular”. H. D. Yıldız (Haz.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* içinde (s. 95-231), İstanbul: Çağ Yayınları.
- Armaki, T. A. ve Kamali, M. (2020). Selçuklular Devleti'nde İktidarın Yapısı ve Siyasi Meşruiyet. Çev. Hormoz Kazemighalinghieh, Yasemin Ellik, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi-USAD*, Güz, 13, 263-286.

- Arslan, E. (2020). *Kadimden Moderne Türkiye’de Kamu Yönetimi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Arslan, M. (1984). Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu Bilig. *Sosyoloji Konferansları*, 20, 117-160.
- Atçeken, Z. ve Bedirhan, Y. (2016). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Ayan, E. (2012). Büyük Selçuklu Devleti’nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci. *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3(5), Haziran, 17-37.
- Aydın, M. A. (2017). *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Aydın, M. S. (2011). *Devlet, Demokratik Değerler ve Eski Türkler*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Aydoğan, M. (2006). *Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler*. Birinci Cilt, İzmir: Umay Yayınları.
- Bardakçı, V. V. (2018). Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik. *İstem*, 32, 301-315.
- Beetham, D. ve Boyle, K. (1998). *Demokrasinin Temelleri*. V. Bıçak (Çev.), İstanbul: Liberte Yayınları.
- Bozatay, Ş. A. (2019). *Eski Türk Devlet Anlayışında İktidar ve Hakimiyet*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- Büyükaşahin, F. (2017). Tarih Ekseninde Yörüklerin Atası Olan Oğuzların İncelenmesi, *I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sempozyumu*, 11-14 Mayıs 2017, Antalya.
- Can, M. (2019). İnsan Hakları ve Demokrasi Arasındaki İlişkinin Felsefi Analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (Özel Sayı), 2155-2167.
- Coşkun, Ö. (2016). Türk Yönetim Sistemi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme. *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences*, 2(2), 126-135.
- Crick, B. (2012). *Demokrasi*. Ü. H. Yolsal (Çev.), Ankara: Dost Kitabevi.
- Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çeçen, A. (2006). *Türk Devletleri*. Ankara: Fark Yayınları.
- Çınar, M. (2016). “Demokrasi”. Y. Taşkın (Ed.), *Siyaset: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler* içinde (s. 203-249), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dahl, R. A. (2001). *Demokrasi Üstüne*. B. Kadioğlu (Çev.), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Demir, M. (2004). *Büyük Selçuklular Tarihi*. Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- Dinç, A., Sayın, F. M. ve Halow, N. (2012). Türkmenistan Kaynaklarına Göre Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi. *History Studies*, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, 105-116.
- Divitçioğlu, S. (2000). *Oğuz’dan Selçuklu’ya-Boy, Konat ve Devlet*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gezgin, A. G. (2021). Türk-İslam Devlet Geleneğinde Şûra. <https://dergi.diyaret.gov.tr/makaledetay.php?ID=32201>, (E.T. 24.04.2021).
- Göde, K. (1988). Dünden Bugüne Türklerde Meclis Hayatı. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, 51-62.

- Göde, K. (1989). Türklerde Saray Teşkilatı ve Hayatı. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 433-445.
- Gökçalp, Z. (2017). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Anonim Yayıncılık.
- Gülcan, Y. (2003). *Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Heywood, A. (2016). *Siyasetin ve Uluslararası İlişkilerin Temel Kavramları*. F. Bakırcı (Çev.), Ankara: BB101 Yayınları.
- Kalkışım, H. M. ve Doğan, K. C. (2017). Eski Türk-İslam Devletleri'nde Yakınma (Şikâyet) Kurumları. *Kesit Akademi Dergisi*, 9, Eylül, 158-174.
- Kazan, E. (2007). *Eski Türkler ve Osmanlı'da Halkla İlişkiler*. İstanbul: Yakamoz Yayınları.
- Koca, S. (2016). *Türk Kültürünün Temelleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kösoğlu, N. (2004). *Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler'de-İslam'da ve Osmanlı'da Devlet*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kurpalidis, G.M. (2011). *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İ. Kamalov (Çev.), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Mehmedoğlu, M. S. (2006). *Ortak Akılla Düşünmek: Meşveret Geleğenimiz ve Demokrasi*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Mercan, İ. H. (2011). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Merçil, E. (2011). *Büyük Selçuklu Devleti-Siyasi Tarih*. Ankara: Nobel Yayım Dağıtım.
- Merçil, E. (2015). *Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı (Merkez ve Eyalet Divanları)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Özaydın, A. (2005). "Muhammed Tapar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30. Cilt, içinde (s. 579-581), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sartori, G. (t.y.). *Demokrasi Kuramı*. D. Baykal (Çev.), Ankara: Siyasi İlimler Türk Derneği Yayını No: 23.
- Sevim, A. ve Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Eski Türklerde Devlet Meclisi "Toy" Üzerine Düşünceler. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(45), 1-12.
- Sığrı, Ü., Ercil, Y. ve Başar, U. (2015). *Geçmişten Günümüze Türk Yönetim Uygulamaları*. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Sümer, F. (2009). "Selçuklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36. Cilt, içinde (s. 365-371), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şahin, K. (2005). Eski Türklerde Merkezi İdare. *Türk İdare Dergisi*, 448, 149-164.
- Şeker, M. (2017). Ortaçağ Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarın Adalet Sembolü: Dîvânü'l-Mezâlim. *Humanitas*, 6(10), 77-89.
- Taneri, A. (2003). *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*. İstanbul: MEB Yayınları.

- Tatar, T. ve Tatar, H. C. (2005). Türk Kültüründe Töre Müessesesi. *Dini Araştırmalar*, 8(23), 273-286.
- Terkan, N. (1999). Türk Devlet Geleneğinde Halkla İlişkiler. *Selçuk İletişim*, 1(1), 84-90.
- Terzi, M. A. (2015). *Türk Devlet Geleneğinde Bürokrasi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tokan, Ö. (2015). Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ. T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Tokan, Ö. (2016). Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları Döneminde Dîvân-ı İshrâf. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Aralık, 20(4), 1623-1634.
- Turan, O. (2012). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, R. ve Kırpık, G. (2021). Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat. <https://www.manevisosyalhizmet.com/wp-content/uploads/2016/01/selcuklu-donemi-turklerde-sosyal-ve-ekonomik-hayat.pdf>, (E.T. 24.04.2021).
- Uslu, A. (2009). Türklerde Devlet Yönetimi. *Türk Ekini/Dil ve Kültür Dergisi*, 3, 4-17.
- Varlık, Ü. ve Ören, B. (2003). Demokrasi ve Temsil. *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(5), 173-185.
- Yaman, A., Arslan, E. A. ve Arslan, C. (2018). Selçuklu Devleti'nin Yönetim Yapısı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 40, Winter, 157-171.
- Yazıcı, S. ve Dursunoğlu, İ. (2019). Tarihsel Süreçten Günümüze Meclisin Devlet Yönetimi ve Karar Alma Üzerine Etkisi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 91-111.
- Yılmaz, N. ve Doğan, K. C. (2013). Avrupa Birliği (AB) Talepleri Doğrultusunda Çek ve Romanya Cumhuriyetleri'nin Demokratikleşme Reformları. *Karadeniz Araştırmaları*, Güz, 39, 15-29.